

Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ ст.)

У статі досліджується функціонування парламентаризму в УРСР у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: вибори, Верховна рада, виборці, парламентаризм, виборча кампанія.

У післявоєнні роки функціонування радянського парламентаризму в Україні зумовлювалося новими обставинами, що склалися для всього Радянського Союзу в зовнішній і внутрішній сферах. Переможне завершення Другої світової війни уможливило нові територіальні надбання для СРСР — до нього були приєднані Східна Пруссія, Галичина, Закарпаття, Буковина та ін. У вигляді країн народної демократії, а згодом «міжнародної соціалістичної системи» була створена буферна зона між СРСР і капіталістичною Європою. Радянська імперія стала могутньою як ніколи.

У новій могутності і величі СРСР виявилися і нові суперечності, що загрожувало в перспективі самому існуванню великої імперії. *По-перше*, з входженням Галичини, Буковини і Закарпаття до складу України значно зріс її національно-державницький потенціал, *по-друге*, існування самостійних держав в межах радянського контролю і відсутність кордонів безпосередньо з капіталістичними країнами об'єктивно сприяло посиленню тенденцій до української самостійності.

В результаті зміни кордонів переважна кількість українців і більша частина українських етнічних земель опинилася в складі однієї держави — СРСР і квазідержавного утворення — Української РСР. Змінився національний склад населення України. Внаслідок воєнних дій, депортацій, післявоєнного обміну населенням зменшилася питома вага низки національних меншостей. В той же час кількість українців із входженням Західної України у склад Української РСР збільшилася на 7 млн. осіб.

* Даниленко В.М. — член-кореспондент НАНУ, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України.

Західна Україна стала істотним чинником політичного життя не лише України, а й всього СРСР. Збагачена європейським політичним досвідом і демократичними традиціями, вона в умовах жорсткого тиску зі Сходу справляла і зворотний вплив. Західні українці мали значно вищий рівень національної свідомості, ніж східні. Об'єднання в єдиному державному організмі сприяло посиленню взаємовпливів по лінії Схід–Захід, а, значить, прискорювало процес політичної консолідації нації, зміцнювало її в протистоянні інонаціональним впливам. Західна Україна в повоєнний період була найменш радянізованою і русифікованою територією, а, отже, такою, що становила найбільшу загрозу для радянської системи, для російсько-української ідеологічної єдності. Саме тому основні зусилля радянського режиму в перший повоєнний період були спрямовані на приручення і радянізацію Західної України.

Одним із засобів досягнення мети стали вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. та Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 р. Цим виборам сталінський режим надавав особливого значення. Вони мали продемонструвати світові силу і міць радянської влади, монолітну єдність партії і народу, а стосовно західних земель України — законність перебування її на цих територіях, прийняття населенням і відсутність політичної опозиції.

Виборчі кампанії 1946–1947 рр. проходили в Україні в складних соціально-економічних умовах. Повоєнна розруха, голод зумовлювали злиденне існування мільйонів людей і вибори зовсім не викликали у них інтересу чи ентузіазму. З ними люди не пов'язували якихось надій на покращення життя. На офіційних зібраннях люди в основному висловлювались «за» вибори, підтримували політику партії і радянської держави, її керівників. Їх волю сковував страх та й кредит довіри народу до влади після війни дещо зріс. Водночас нестримним було і глибоке невдоволення діями влади, політикою партії і держави. Люди говорили про те, що вони із закінченням війни чекали покращення становища, а насправді жити ставало важче, ніж у роки війни; що наступні вибори нічого для народу не дадуть; що держава даремно витрачає кошти на вибори, все рівно вона проведе тих, кого захоче; що в країні немає ніякої свободи слова і якщо хтось почне говорити про недоліки в роботі радянських органів, то його зразу ж поса-

дять до в'язниці. Суспільні настрої напередодні виборів партійно-радянській верхівці були відомі, однак до уваги не брались, бо кваліфікувалися як «ворожі».

В УРСР, як і в СРСР загалом, виборча система була мажоритарною, оскільки не могла йти мова про вибір між партіями. В країні існувала лише одна — Комуністична партія, якій належала фактично вся повнота влади в країні. Вибори 1946–1947 років в своїй суті не були демократичними і рівними. Реального вибору для виборців не існувало. Активним виборчим правом користувалося обмежене, жорстко контрольоване коло осіб. В кожному окрузі виборцям пропонувалася лише одна кандидатура, перевірена, узгоджена і рекомендована відповідними партійними органами. Вибори без вибору в умовах сталінського режиму дали підстави офіційній радянській пропаганді під час оголошення їх підсумків заявити, що вони були одностайними і за блок комуністів і безпартійних віддали свої голоси більше 99% усіх виборців.

У Західній Україні вибори 1946–1947 рр. стали інструментом боротьби за насадження радянського ладу і способу життя та придушення визвольного руху, який розрісся до величезних масштабів. На територію краю було спрямовано понад півмільйона солдатів прикордонних військ і дивізій внутрішніх військ НКВД. Передвиборча кампанія і самі вибори відбулися в умовах нечуваного терору, насильства і тотальних фальсифікацій. За даними українського підпілля у виборах взяло участь тільки 10% населення краю. Натомість виборчі комісії оголосили, що в голосуванні взяло участь 100% виборців. Офіційно радянська пропаганда заявила, що трудящі Західної України «йдуть за Комуністичною партією, великим Сталіним». Хоча насправді вони ще довго із зброєю в руках відстоювали свободу і незалежність України.

Відповідно до діючої Конституції (1937 р.) Верховна рада УРСР вважалася найвищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом Української РСР. Рада обиралася безпосередньо громадянами УРСР шляхом загальних прямих виборів при таємному голосуванні. Від 100 тис. населення обирався один депутат. Строк повноважень Верховної Ради УРСР був чотири роки. Верховна рада обирала підзвітну їй Президію, Верховний суд УРСР, утворювала уряд. Основною формою діяльності Ради були сесії, що скликалися Президією двічі на рік. Також на розсуд Президії

або за вимогою третини депутатів могли скликатися позачергові сесії. Рада утворювала постійні і тимчасові комісії. До 1957 р. у Верховній Раді УРСР діяло чотири комісії: законодавчих передбачень, бюджетна, мандатна та закордонних справ.

Діяльність Верховної Ради УРСР як законодавчого органу в останній сталінський період не відзначалася активністю. Вся законотворчість у цей час зводилася фактично до внесення змін і доповнень до Конституції УРСР 1937 р., що стосувалися роботи органів державної влади та окремих галузей права. Зокрема, Верховна Рада УРСР 2-го скликання три рази (1947, 1948, 1951 рр.) вносила зміни і доповнення до Основного Закону.

25 березня 1946 р. Рада Народних Комісарів УРСР була перетворена в Раду Міністрів УРСР. Поряд із цим відбувалася перебудова союзних і союзно-республіканських міністерств у напрямі максимального додержання галузевого принципу і централізації державного апарату. Ради Міністрів республік не звітували про свою діяльність перед Верховними Радами. Роль представницьких органів у державному будівництві мала другорядне значення. Будь-які ліберальні ідеї, народжені на хвилі переможних настроїв (чи в центрі, чи на місцях) розбивалися об стіну крайнього консерватизму ідеологічних принципів, на яких базувалася сталінська система влади. Тому ні проект нової Конституції СРСР, ні проект нової Програми ВКП(б), які були розроблені у 1946–1947 рр., не були оприлюднені. Їх прогресивні положення, особливо в плані розвитку прав і свобод громадян, демократичних начал в суспільному житті, розширення внутріпартійної демократії, звільнення партії від функцій господарського управління, впровадження принципу ротачії кадрів та ін., хоча й не виходили за межі довоєнної політичної доктрини, не були прийняті. Шлях прогресивних змін політичного характеру був заблокований. І це негативно позначилося на становищі Української РСР.

У повоєнний період права Української РСР, попри її входження до складу ООН, неухильно звужувалися. Влада все більше уніфікувалася і централізувалася. Основою політичної системи СРСР залишалася Комуністична партія. Як «інтернаціональна сила» вона все більше русифікувалася, набираючи рис російського великодержавництва. Цьому сприяли ідеологічні кампанії, проведені партією у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. Повер-

нення до моделі розвитку 1930-х рр. не було продуктивним. Адміністративний та ідеологічний тиск на суспільство наростав. У 1949 р. в Україні відбулася чергова «чистка» партійних рядів, пов'язана з рішеннями її XVI з'їзду 25–28 січня. За звинуваченнями в українському буржуазному націоналізмі від січня 1949 р. до вересня 1952 р. з партії було виключено 22 тис. 175 її членів. Сотні тисяч рядових громадян зазнали переслідувань, репресій, депортацій. Національне питання залишалось не розв'язаним.

Водночас партійно-державне керівництво УРСР, демонструючи Москві вірнопідданство, декларувало «інтернаціоналізацію» українського суспільства, поглиблення єдності і дружби українського і «великого російського» народів. Найбільшими були «успіхи» у сфері ідеології та пропаганди, голослівних заяв і відвертої політичної демагогії.

Об'єднання українських земель у повоєнний період та подальша комунізація суспільства спонукали партійно-державне керівництво УРСР до часткової зміни державних символів республіки. У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила укази про Державний герб УРСР і Державний гімн УРСР. Новацій у них було мало. І вони істотно не позначилися на суспільній ролі державних символів, що залишалися надмірно заідеологізованими і такими, що не відображали історико-культурних традицій українського народу. Українське суспільство ставало все більше денаціоналізованим і безрідним.

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Політична і економічна система СРСР на цей час не відзначалася гнучкістю, мобільністю і здатністю адекватно реагувати на виклики часу. Втрачаючи можливості свого адміністративно-мобілізаційного розвитку, вона породила серйозні господарські труднощі, соціально-політичну напруженість у суспільстві. В країні домінувала практика командування і фактичної підміни партією державних органів і їхньої найвищої інституції — Верховної Ради СРСР. До того ж вона доповнювалася практикою зрощування партійного і державного апаратів з апаратами профспілок і громадських організацій. Зрощування громадських організацій з партійно-державним управлінським апаратом призводило до їхньої бюрократизації, зниження ефективності в роботі. Загальна політична й економічна ситуація в країні, суспільні потреби вимагали якщо не демонтажу, то

хоча б «ремонту» системи, оновлення її окремих елементів у рамках чинної моделі суспільного розвитку.

Смерть Й. Сталіна загострила суперечності між центром і республіками, зробила національне питання розмінною монетою в боротьбі за владу в Москві. Міжусобиці завершилися перемогою М. Хрущова, який використав «напрацювання» Л. Берії і зробив ставку на підвищення ролі національних політичних еліт в суспільно-політичному й соціально-економічному житті країни. Ще в червні 1953 р. на пленумі ЦК КП України з поста першого секретаря був знятий росіянин Л. Мельников, якого звинуватили в русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні. На його місце був обраний українець О. Кириченко. Частка українців чи вихідців з України за М. Хрущова значно зросла і в центральних, і в республіканських органах управління. У склад всесоюзного уряду ввійшло близько десяти колишніх міністрів Української РСР. Серед 10 нових маршалів Радянського Союзу в 1955 р. половина були українського походження. На початку 60-х рр. п'ятеро з десятиох членів президії ЦК КПРС обставинами своєї політичної біографії були пов'язані з Україною: Л. Брежнев, А. Кириленко, В. Підгорний, Д. Полянський, М. Хрущов. Якщо напередодні війни росіяни становили 65% зайнятих у центральних державних і партійних установах радянської України, то в середині 1950-х рр. частка українців дорівнювала 68%.

Український чинник зріс і в середовищі правлячої Комуністичної партії. Швидко збільшувалася кількість членів Компартії України — якщо в 1958 р. в ній налічувалося 1,1 млн., то в 1971 р. — 2,5 млн. членів (серед них було чимало представників центральних і західних областей республіки). У 1964 р. із 33 найвищих партійних чиновників республіки 30 були українцями. Частка українців у складі ЦК КПРС на початку 1960-х рр. сягнула 20%.

Переваги української політичної еліти над управлінською елітою центру та інших регіонів країни в Москві уже не боялися, бо, очевидно, вважали Україну фактично «освоєною» територією, органічною і невід'ємною частиною Великої Росії. За багатьма параметрами саме так і було. Державотворчі сили українського народу поступово танули. Народом-державотворцем визнавався лише один — російський, тоді як при створенні СРСР державотворюючими за Конституцією були народи чотирьох державних

об'єднань, що тоді існували, — України, Росії, Білорусії і Закавказької Федерації. Саме в повоєнний період російський народ був піднесений режимом над усіма іншими, хоча страждав від цього режиму не менше, ніж інші.

Принципово нова суспільна атмосфера створилася в країні після XX з'їзду КПРС. Почали відновлюватися автономні державні утворення. Послаблювався тотальний прес кримінальних переслідувань. Розгорнулося реформування адміністративно-правоохоронної системи, яке здійснювалося на основі зниження обсягів і тривалості термінів кримінального покарання, заміни його в окремих випадках на адміністративні заходи, не пов'язані з позбавленням волі. В країні була розформована значна частина внутрішніх військ. Розпочалася реабілітація безневинно засуджених. Відмінялись найбільш кричущі норми в кримінальному законодавстві сталінської епохи. З нього було вилучено поняття «ворог народу». У центр адміністративно-правоохоронної політики поступово поверталася людина, особистість. У 1957 р. реабілітовано народи, депортовані у 1944–1947 рр., і їм було дозволено повернутися у рідні місця. Однак це не стосувалося кримських татар, землі яких, як пояснювала влада, були уже заселені.

Процес десталінізації охопив і українське суспільство. Тисячі українців отримали амністію, були звільнені із сибірських таборів примусової праці і повернулися додому. Ряд табірних повстань, зокрема у Воркуті та Норильську (1953 р.), Караганді (1954 р.), в яких провідну роль відіграли колишні члени ОУН і УПА, знаменував початок ліквідації розгалуженої системи концтаборів. Водночас тиск на «українських націоналістів» з боку радянського режиму не зменшувався, а зростав, про що свідчив і ряд широко висвітлених у пресі процесів над колишніми членами ОУН у 1956 р. і вбивство в 1959 р. у Мюнхені агентами КДБ С. Бандери.

Водночас новий курс передбачав зміни в організації суспільного життя. Продовжилося відновлення першорядної ролі партії у владній ієрархії. В ідеологічну практику почала впроваджуватися ідея загальнонародної держави. Відповідно вживалися заходи до залучення широких мас населення в управління всіма справами держави. Розгорнулося реформування державного апарату з метою подолання його централізму, громіздкості, демократизації державної структури. Були здійснені кроки до активі-

зації діяльності Рад, піднесенню їх ролі і значення в загальній структурі влади.

Програма поживавлення діяльності Рад, яку намітив ХХ з'їзд КПРС, була конкретизована у постанові ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв'язків з масами». У постанові передбачалося, зокрема, звільнити Ради від непотрібної опіки і дріб'язкового втручання в їх діяльність з боку партійних і вищих державних органів; розвивати їх самостійність, активність; розширювати їх права; усебічно зміцнювати їх зв'язки з народом. Проте головною умовою успішного розв'язання цих завдань, як і раніше, вважалося партійне керівництво Радами, його подальше зміцнення. І вже це одно зводило нанівець усі зусилля по демократизації Рад, оскільки і в центрі, і на місцях зберігалася непорушною фундаментальна основа адміністративно-командної системи — інтегрований партійно-державний апарат.

Важливе значення мало уточнення компетенції та структури місцевих Рад та їх органів, юридичне оформлення їх статусу. До 1960 рр. у союзних республіках були прийняті нові положення про сільські та районні Ради, які оформили зміни й усунули прогалини в регулюванні та діяльності цих ланок системи рад. У ці роки почали регулярно скликатися сесії Рад, відновилися їхня виборність.

На кінець 1950-х – початок 1960-х рр. система Рад депутатів трудящих значно розширилася. У 1959 р. в СРСР існувало понад 57 тис. представницьких органів державної влади різного рівня, в яких працювало понад 1800 тис. депутатів. Як велике досягнення, кваліфікувався той факт, що за 1939–1964 роки, тобто за 25 років, в систему Рад було обрано понад 14 млн. осіб, або кожен десятий дорослий громадянин¹. Ради депутатів трудящих продовжували розглядатися партійно-державною верхівкою як одна з найдемократичніших форм органів самоврядування. Передбачалось, що з часом вони перестануть бути органами державної влади і повністю перетворяться в структури громадської самодіяльності трудящих, призначені для управління суспільними справами. Однак Ради і далі залишалися під пильною увагою партійних органів, послідовно виконуючи їхні директивні наста-

¹ Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». – М., 2002. – С. 134.

нови. Характерною рисою всієї системи Рад залишалася безальтернативність виборів, «показушність» і бюрократизм у роботі.

Місце Верховної Ради УРСР у системі владних структур визначалося, як і раніше, не тим, що вона визнавалася «законодавчим органом», а тільки її статусом «найвищого органу державної влади». На практиці цей статус не був достатньою мірою підкріплений.

Ідея перетворення держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу була спрямована на подолання «культу особи», сталінської спадщини, посилення ролі народних мас і самого М. Хрущова в історичному процесі. Участь широких мас населення в управлінні державою планувалося реалізувати шляхом поступової передачі функцій держави суспільству не лише через Ради, а й громадські організації. Про це йшлося на XXI і XXII з'їздах КПРС, обговорювалося на представницьких зібраннях громадських організацій. Виступаючи на XIII з'їзді ВЛКСМ у квітні 1958 р. М. Хрущов заявив:

«Ми говоримо, що при комунізмі держава відімре. Які ж органи збережуться? Громадські! Чи будуть вони називатися комсомолом, профспілками, чи якимось по-іншому, але це будуть громадські організації, через які суспільство буде регулювати свої відносини. Потрібно зараз розчищати шляхи до цього, привчати людей, щоб у них вироблялись навички таких дій»².

Орієнтуючись, передусім, на Ради, профспілки і комсомол у розвитку радянської демократії, партійно-державне керівництво прагнуло до розширення мережі громадських організацій. У цей період їх кількість у країні невпинно зростала. Велике значення надавалося створенню на промислових підприємствах робітничих рад, проведенню різного роду з'їздів і конференцій трудящих, всенародних обговорень проектів важливих законів та ін.

Курс на ширше залучення трудящих мас до суспільного життя поглиблював ерозію тоталітарного ладу. Зміни торкалися всіх сфер функціонування державного організму. Зокрема, у сфері культури лібералізація суспільно-політичного життя породила таке нове явище духовного розкріпачення як «шестидесятницт-

² XIII съезд ВЛКСМ. 15–18 апреля 1958 г. Стенограф. отчет. – М., 1958. – С. 285–286.

во». Суть його, як відомо, полягала в тому, що немало представників нового покоління в літературі по-іншому дивилися на світ, ніж цього вимагали партійно-класові настанови, значно ширше трактували у своїй творчості метод «соціалістичного реалізму», виступали проти партійного контролю за творчим процесом, проти лицемірства і сліпого прислужництва системі своїх старших колег. Творчість «шестидесятників» захоплювала все ширші прошарки молоді.

Своєрідно відбилися процеси лібералізації у сфері шкільної освіти. Закон про зв'язок школи з життям 1958 р., відповідно до якого батьки мали право вибирати мову навчання для дітей, засвідчував не стільки демократизм реформи, скільки прагнення правлячої верхівки зберегти і зміцнити діючу політичну систему, модифікувати й інтенсифікувати політику русифікації.

Рішення XX з'їзду КПРС позитивно вплинули на економічний розвиток країни, надавши йому нову динаміку. Це дало М. Хрущову підстави твердити про швидку побудову комунізму в СРСР. У 1959 р. був зроблений висновок про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР і поставлено завдання «догнати і випередили» провідні капіталістичні країни за обсягом виробництва промислової і сільськогосподарської продукції в розрахунку на душу населення. У 1961 р. нова Програма КПРС зафіксувала початок розгорнутого комуністичного будівництва. Його успішне завершення М. Хрущов вкотре пов'язував з якомога більшим залученням трудящих до практичної участі в управлінні державою.

«Кожна радянська людина повинна стати активним учасником в управлінні справами суспільства! — ось наше гасло, наше завдання»³, —

говорив він на XXII з'їзді партії. Акцентуючи на цьому, М. Хрущов визначав п'ять напрямків, за якими необхідно забезпечувати залучення мас до управління державними справами:

- 1) створення все кращих матеріальних і культурних умов життя народу;
- 2) удосконалення форм народного представництва і демократичних принципів виборчої системи;
- 3) розширення практики всенародного обговорення корінних питань комуністичного будівництва;

³ XXII съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1962. — Т. 1. — С. 97.

- 4) всебічний розвиток форм народного контролю за діяльністю органів держави;
- 5) систематичне оновлення складу керівних органів в державному апараті і громадських організаціях.

Для політичної системи особливо новаційними виглядали положення про ротацію керівних партійних і радянських кадрів, неможливість займати відповідальні пости більше, ніж три терміни підряд. Ця норма була зафіксовано у Програмі КПРС, однак необхідного механізму для оновлення влади розроблено не було. Тому ініціативи М. Хрущова у цьому напрямку не давали результатів. Склад керівних партійно-радянських і господарських кадрів дуже важко піддавався змінам. Ніяким чином не зарадила цьому й реорганізація в кінці 1962 р. системи державного контролю і створення в країні єдиного партійно-державного контролю на чолі з Комітетом партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР та відповідних органів на місцях. Консервація однопартійної системи, яка продовжувалася, відсутність реальних виборних механізмів представницьких органів зводили нанівець заходи, спрямовані на розгортання демократичних принципів.

У роки хрущовської «відлиги» відбулися певні зміни і в державно-правовому статусі союзних республік. Курс на «розширення прав союзних республік» знайшов свій вияв у передачі частини функцій загальносоюзних органів на місця, в республіки.

Розширилися можливості і радянського парламентаризму в Україні. Зокрема, було розширено права республіканських виборних Рад у розв'язанні державних справ, залученні до їхньої діяльності широкого громадського активу. За Верховною Радою СРСР залишалось право на встановлення лише основ з окремих галузей законодавства, а за Верховними радами союзних республік — право видання з цих галузей кодексів законів. Верховні Ради союзних республік отримали можливість здійснювати планування соціально-економічного життя. Відповідно, починаючи з 1957 р. в республіках щорічно стали видаватися закони про державні плани народного господарства, а республіканські органи влади отримали право брати участь у формуванні вищих урядових і судових органів Союзу РСР. Депутати Рад різних рівнів на громадських засадах залучались до роботи відділів виконкомів — позаштатними інструкторами, інспекторами, заступниками керівників підрозділів і навіть виконкомів Рад. З метою підвищення

відповідальності за роботу Рад, в склад яких вони входили, за свою особисту участь у роботі Рад був прийнятий спеціальний Закон, який визначав порядок відкликання депутата.

У ці роки Україна розширила свою компетенцію у справах адміністративно-територіального поділу, судоустрою і судочинства, отримала деякі права у розробці місцевого бюджету та господарського планування. Утворення раднаргоспів та спільних республіканських Рад господарства об'єктивно зміцнювали республіканську автономію. Україна одержала право у цих справах на власне законодавство, хоча й обмежене загальносоюзними нормами. В кінці 1950-х – на початку 1960-х років в Україні було кодифіковано цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство, розроблене на базі загальносоюзного законодавства. Констатуючи це, варто зазначити, що в його основу були покладені класові, а не загальнолюдські цінності і принципи.

У роки хрущовської «відлиги» значно розширилися повноваження виконавчої влади союзних республік. М. Хрущов ініціював заміну галузевого принципу управління промисловістю і будівництвом на територіальний. Його ініціатива була підтримана і лютневим (1957 р.) пленумом ЦК КПРС і відповідною сесією Верховної Ради СРСР (лютий 1957 р.) В результаті в країні було ліквідовано 141 міністерство, а підпорядковані їм підприємства були передані новоутвореним раднаргоспам, на які поширилась юрисдикція урядів союзних республік. В Україні було утворено нові союзно-республіканські міністерства, які раніше не існували: зв'язку, вищої освіти, енергетики й електрифікації. Збільшилася кількість союзно-республіканських комітетів. Ряд союзно-республіканських міністерств — торгівлі, будівельних матеріалів, хлібопродуктів, юстиції, внутрішніх справ, охорони громадського порядку — переведено в розряд республіканських. В результаті таких дій центру реальний потенціал української державності суттєво зріс і став, очевидно, найпотужнішим за всю радянську історію. Однак політична система, навіть дещо лібералізована, не давала ніяких шансів на державне незалежнення України. Тотальний контроль над суспільством продовжувала здійснювати Комуністична партія, хоча і вона зазнавала певних змін.

XXII з'їзд КПРС, що відбувся у 1961 р., вніс суттєві корективи і щодо діяльності правлячої партії. В Статуті КПРС вперше з'явилися положення про можливість проведення внутріпартійних

дискусій; про розширення прав місцевих партійних органів; про недопустимість підміни партійними організаціями державних органів і громадських об'єднань. В документі закріплювалася тенденція останніх років до скорочення чисельності штатного партійного апарату і до передачі їх функцій громадським активістам. Змінилась практика проведення пленумів ЦК КПРС. У першій половині 1960-х років вони проводилися у формі розширених нарад. Зміни торкнулися всіх структур партійної ієрархії. Зрозуміло, вони корінним чином не могли вплинути на політичну систему, місце і роль КПРС у суспільстві, оскільки не торкалися основ і принципів її існування, однак якоюсь мірою сприяли підвищенню відкритості партії, її демократизації.

Об'єктивно суттєвий вплив на міцність радянської політичної системи мали зовнішньополітичні чинники, розширення контактів із зовнішнім світом. У роки хрущовської «відлиги» якісні зміни відбулися у сфері міжнародного туризму, обміну інформацією. Зросла присутність України на міжнародній арені. У 1954 р. республіка стала членом Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). В середині 1958 р. при ООН було відкрито постійне представництво Української РСР. На 10 квітня 1962 р. вона була членом або брала участь у роботі 44 міжнародних організацій, їх постійних і тимчасових органів, підписала 91 міжнародний акт⁴.

Новим кроком у лібералізації політичної системи країни мала стати третя Конституція СРСР, розробка якої розпочалася у квітні 1962 р., коли сесія Верховної Ради СРСР затвердила склад відповідної комісії. Впродовж дворічної роботи комісії було внесено ряд змістовних пропозицій, спрямованих на розвиток демократичних начал у політичному житті країни. Зокрема, головним напрямком розвитку політичної системи визначалось розгортання демократії.

В документі була детально викладена система функціонування Рад усіх рівнів. Як реальний центр влади поставала Верховна Рада СРСР. Більш широкими повноваженнями для впливу на державне і культурне життя мали бути наділені виконавчі комітети, постійні комісії Рад. Новаційно виглядали положення про обов'яз-

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5560, арк. 29–31, 3237.

кову ротацию кадрів керівних партійних і радянських працівників після перебування на відповідних посадах протягом трьох термінів підряд. У проекті називалися нові громадсько-політичні інститути та інструменти впливу: система народного контролю, звітність державних діячів перед населенням, всенародне обговорення найважливіших законопроектів, галузеві наради трудящих та ін. Передбачалася ротация депутатського корпусу, регламентація діяльності сесій. Проект надавав союзним республікам право налагоджувати не лише економічні і культурні, а й дипломатичні стосунки з зарубіжними країнами, мати республіканські військові формування. У нову Конституцію мали ввійти статті про особисту власність громадян і особисте підсобне господарство колгоспників, про дрібне приватне господарство.

Значна частина цих прогресивних пропозицій не увійшли в остаточний проект Конституції, який обговорювався влітку 1964 р. Консервативні тенденції взяли верх. У проекті домінуючим залишалося положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС і зростання її ролі в ході будівництва комунізму; про марксизм-ленінізм як ідеологічну основу суспільного і державного ладу СРСР та ін.

Реалізація прав і свобод, сформульованих у процесі роботи конституційних комісій, безумовно, сприяла б демократичній еволюції існуючої в країні політичної системи. Однак цього явно не бажала консервативно налаштована частина партійно-державної бюрократичної верхівки. Скориставшись ситуацією, яка склалася в країні та в партії у 1964 р., група вищих партійних і державних діячів, до якої входили Л. Брежнєв, М. Підгорний, Н. Ігнатов, О. Шелепін та ін. при підтримці глави КДБ СРСР В. Семичастного і міністра оборони СРСР Р. Малиновського домоглася зміщення М. Хрущова з займаних ним посад. Він був звинувачений у суб'єктивізмі та волюнтаризмі, фактичній узурпації влади*. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л. Брежнєв, а главою уряду — О. Косигін.

Так закінчилася хрущовська «відлига». Перші роки її пов'язані були з боротьбою за зміцнення провідної ролі КПРС у житті радянського суспільства і власних позицій М. Хрущова у владній

* На час зміщення М. Хрущова був першим секретарем ЦК КПРС, головою Ради Міністрів СРСР, головою Комітету оборони, головою Бюро ЦК по РРФСР.

конструкції. Перемігши Л. Берію, а потім Г. Маленкова у внутріпартійній боротьбі, М. Хрущов забезпечив ЦК КПРС і собі, як його першому секретарю, провідні позиції як у партії, так і в державі. З кінця 50-х років КПРС стає повною мірою основною керівною і спрямовуючою силою суспільства і держави.

Нові шляхи суспільного розвитку відкрила заміна багаторічної більшовицької доктрини диктатури пролетаріату на модель «загальнонародної держави». Впровадження її в життя супроводжувалося спробами демократизації і посилення інституціональних елементів політичної системи, зокрема, підвищенням ролі Рад, активізацією громадських організацій, ліквідацією надмірної централізації управління, послабленням всевладдя центральної партбюрократії шляхом утворення місцевих раднаргоспів і реорганізації партійних структур за виробничим принципом, введення термінів змінюваності партійно-номенклатурних кадрів. М. Хрущов намагався, не змінюючи суті системи, яка склалася, демократизувати державні інститути, посилити боротьбу з бюрократизмом.

Об'єктивні і суб'єктивні обставини зумовили той факт, що українство в роки хрущовської «відлиги» досягло апогею у своєму розвитку, примноживши історичну перспективу України як самостійної держави. Адже потенціал «українськості» України, легалізований в 1917–1920 рр. і помножений на «українізацію» 1920–1930-х рр., з усією повнотою виявився саме в цей період. На той час по суті три покоління українців здобули загальну освіту в україномовних школах (вони становили в різні періоди 60–80% від усіх шкіл). До того ж саме в 1950–1960-і рр. найбільш повно проявив себе в національному організмі потужний західноукраїнський струмінь, збагачений досвідом збройної боротьби за українську незалежність.

У 1950–1960-ті рр. «українськість» проникла найглибше в усі пори суспільства, в усі клітинки його життя. Важливо, що ця маса заявила про себе і на всесоюзному рівні, висунувши, як зазначалося, в центральне політично-управлінське середовище велику кількість українців і вихідців з України. Стосовно цього періоду, єдиного по суті в радянському ХХ ст., можна говорити з певними умовностями, і про наявність української політичної еліти в Україні, хоча і в націонал-комуністичному обрамленні. Ця еліта мала шанси і великі можливості щодо забезпечення (або хоча б спро-

би) самостійного національного розвитку України*, але ними не скористалася, бо світогляд її був і обмежений, і обтяжений комуністичними ідеями. До того ж імперські сили, не змігши протистояти поширенню і зміцненню українства внаслідок історичних обставин, продовжували «інтернаціональну» працю. Саме в ці роки під українство було закладено міни уповільненої дії, але страшенної сили, які спрямовані були на його розклад зсередини. Водночас у перспективі вони могли позитивно вплинути (а так і сталося) на його потенційні можливості. Саме в 1950-ті рр. вище партійно-державне керівництво України отримала тези ЦК КПРС до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, якими багато хто керується й нині, закон про зв'язок школи з життям, а також всуціль зросійщений і «очищений» від корінного населення Крим.

Попри всі кроки, спрямовані на лібералізацію суспільного життя, кардинальних змін в політичній системі СРСР в той час не відбулося. Верховна Рада СРСР і Верховні Ради союзних республік реальними центрами влади не стали. Країна не наблизилася до правової держави. Система трансформувалася від тоталітаризму до авторитаризму. Незмірно зросла роль військово-промислового комплексу в житті радянського суспільства. Однопартійна структура існуючої політичної системи, безальтернативність виборів в органи державної влади виключали можливість вияву реальної ініціативи мас в управлінні державними справами. Страх, побоювання за своє життя, життя рідних і близьких залишався домінуючим чинником суспільної поведінки людей. Вже на початку 60-х років критика культу особи Сталіна, як інструмент впливу на суспільні процеси, фактично вичерпала себе. Виступаючи в грудні 1962 р. на зустрічі керівників КПРС і Радянської держави з діячами літератури і мистецтва, один з партійних провідників, секретар ЦК КПРС Л. Ільчов погрозово заявив, що

«не можна допустити, щоб під виглядом боротьби з культом особи розхитували і знесилювали соціалістичне суспільство»⁵.

* Це було підмічено в середовищі української еміграції на Заході, де поширювалась думка про можливість реалізації ідей націонал-комунізму в Україні, навіть в умовах радянського ладу.

⁵ Оттепель. 1960–1962. Страницы русской советской литературы. – М., 1990. – С. 525.

Отже, десталінізація, спрямована фактично на розширення соціальної бази «влади Рад», в підсумку не зміцнювала політичну систему суспільства, скоріше навпаки, сприяла її ерозії, наростанню системної кризи радянського ладу. Значна частина радянського суспільства втратила довіру до влади і її лідерів. Партійний, радянський і господарський апарат зверху донизу вразили зловживання, крадіжки, розтрата. В суспільній лексиці поширеним став термін «нетрудові доходи». Поглибилось фактичне розшарування радянського суспільства. У ньому все рельєфніше виділявся стійкий партійно-державний прошарок із своїми інтересами. Характерною рисою організації влади в тих умовах було фактичне дублювання роботи Рад відповідними відділами партійних комітетів. Продовжувалась започаткована ще в 1930-ті роки практика прийняття спільних постанов партійних органів та органів державної влади.

Водночас на окремих напрямках лібералізована радянська соціально-економічна і політична система, мобілізувавши всі свої ресурси, зміцнила позиції. Суспільно-політичні новації викликали до життя велику кількість громадських рухів та ініціатив. Мобілізація ініціативи і творчості мас привела до зростання темпів розвитку основних галузей господарства майже вдвічі від запланованих. Основні виробничі фонди у промисловості за роки семирічки (1959–1965 рр.) подвоїлися. Керівники партії та уряду не оминули можливості ідеологічно оформити реформування економіки та напруженої праці трудящих, породженої надіями на краще життя. У суспільстві з новою силою почала поширюватись думка про швидку побудову комунізму.

Однак на цьому можливості «мобілізаційної» моделі економіко-політичної системи СРСР були вичерпані. Уже на початку 1960-х рр. далися взнаки недоліки нової системи управління економікою, розпочалося нове падіння темпів виробництва, що привело до перебоїв у забезпеченні населення продовольством. З 1963 р. розпочалися регулярні закупівлі зерна за кордоном. Черговий приступ викачування коштів з села для потреб «розгорнутого будівництва комунізму», реалізації масштабних соціальних проектів у містах вкотре демонстрував обмеженість колгоспної системи господарювання. Орієнтовані на вилучення сільськогосподарської продукції принципи організації колгоспного виробництва робили неможливим його розширене виробництво.

Дійшла межі й лібералізація суспільно-політичного життя відповідно до уявлень її творців. Радянська політична система все більше входила у суперечність із зростаючою багатоманітністю громадських інтересів, які склалися в суспільстві на рубежі 60-х років. Тому дальше поглиблення і поширення реформ могло торкнутись основ політичної системи, що могло загрожувати її існуванню. Режим не міг піти на кардинальне її оновлення, визнання доцільності розподілу влади, парламентського характеру демократії, ліквідації монополії однієї партії на владу, розширення реальних прав людини. Правляча верхівка партії і держави почала сигналізувати суспільству про настання межі, яку не можна переступати. Розстрілом демонстрації робітників у Новочеркаську (1962 р.), жорсткими заявами на нараді М. Хрущова з групою провідних російських письменників (1962 р.) суспільство було застережено від надмірного радикалізму. Через кілька місяців у пресі розгорнулася дошкульна критика багатьох представників інтелігенції. Натиск консервативних сил і в Україні, і в інших союзних республіках зростав.

З приходом до влади Л. Брежнєва під гаслом боротьби з суб'єктивізмом і волюнтаризмом М. Хрущова розгорнулася боротьба проти основних напрямків його політичного курсу. Новий курс, як було декларовано, був спрямований на розвиток соціалістичної демократії, звільнення партії від невластивих їй функцій, наукове керівництво суспільством. Але це були лише слова, пусті декларації. Вони становили фасад помірковано-консервативного курсу, спрямованого на збереження існуючої політичної системи — поживного середовища для диференціації і формального привласнення різноманітних благ зростаючою номенклатурою і бюрократією.

Утвердження Л. Брежнєва при владі, як і М. Хрущова у свій час, розпочалося з витіснення сильних, впливових і авторитетних суперників на периферію владних впливів і наближення до себе людей відданих і надійних. Робилося це спокійніше і без різких рухів, як то було у роки М. Хрущова. Не той був час, не та суспільно-політична атмосфера, не ті методи управління державою. Домінуючими в арсеналі міжособної боротьби за владу стали кабінетні інтриги, кадрові перестановки, усунення молодших потенційних лідерів, зумисне зіткнення інтересів, інсинуації, справедлива і несправедлива критика.

В остаточному підсумку «нова» тактика нового лідера в нових умовах давала ті ж самі результати, що й прямолінійні атаки на своїх суперників у минулому. Під різними приводами Л. Брежнєв поступово віддалив від себе тих, хто найбільше сприяв його приходу до влади — Д. Полянського, М. Підгорного, О. Шелепіна, В. Семичастного, а згодом і П. Шелеста. Його оточення було насичено близькими за духом і особисто відданими людьми.

За Л. Брежнєва в країні почала повільно, але неухильно відроджуватися сталінська спадщина, згорталися процеси реабілітації жертв репресій, присікались спроби відновлення історичної правди. Брежнєвським керівництвом були ліквідовані елементи економічних методів управління. Економіку країни знову було повернуто до централізованої системи управління. Водночас посилювався процес бюрократизації політичних структур, зростало відчуження людей від політики, від влади, посилювалось протиріччя між застиглою і закостенілою бюрократичною політичною системою і соціально-політичним розвитком суспільства.

Явною ознакою системної кризи режиму стало масштабне розростання бюрократичного управлінського апарату. За двадцять років після усунення М. Хрущова від влади чисельність управлінців в СРСР збільшилася в шість разів — з 3 до 18 млн. осіб. Фактично один управлінець припадав на 6–7 осіб працюючих. Швидкий ріст бюрократії супроводжувався неухильним розширенням пільг і привілеїв. На утримання такого бюрократичного апарату держава витратила у середині 1980-х років щорічно понад 40 млрд. рублів, або 10% свого бюджету.

Нарощувала свій бюрократичний потенціал і українська номенклатура. Цьому сприяли неодноразові безсистемні зміни в органах управління. Так, уже восени 1964 р. були прийняті рішення про розукрупнення сільських районів, про об'єднання промислових і сільських обласних партійних організацій і радянських органів, у відповідності з якими ліквідовувався розподіл партійних організацій за виробничим принципом. Ряд республіканських міністерств України було перетворено на союзно-республіканські або їх скасовано взагалі. Окремі комітети Ради Міністрів УРСР також стали союзно-республіканськими. Союзно-республіканське міністерство хімічної промисловості у 1970 р. стало загально-союзним.

У 70-ті роки Рада Міністрів УРСР являла собою важку централізовану бюрократичну машину з перевагою союзно-республіканських міністерств і державних комітетів. Номенклатура, багаточисельна бюрократія, інші соціальні групи почали консолідуватися у цей період в окремих протоклас із своїми специфічними класовими інтересами. Найголовніший з них — інстинктивне прагнення зберегти порушену хрущовською «відлигою» систему влади.

У реальному житті зростала роль партійно-державної бюрократії в особі ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР. Хоча останні не були самостійними, а цілковито підпорядковувались центральним загальносоюзним органам. П. Шелест і В. Щербицький, які очолювали Компартію України впродовж відповідно 1963–1972 і 1972–1989 рр., хоч і різною мірою, але проводили централізаторську політику. Вона відповідала основним принципам радянської політичної системи. Інтереси України вони захищали тією мірою, яку дозволяли загальносоюзні чинники. Обидва опиралися у партійно-державній діяльності на постійно зростаючий бюрократичний апарат. Такими ж рисами характеризувалася і діяльність голів Президії Верховної Ради УРСР, які послідовно очолювали її у цей час — Д. Коротченка, О. Ляшка, І. Грушецького, О. Ватченка. Вони були абсолютно не самостійними у своїх діях та вчинках.

Збільшення державного апарату, посилення адміністративних методів і форм управління об'єктивно вело до неприродного зростання ролі КПРС і її структур в системі державних органів, у всіх сферах суспільного життя. Комуністична партія залишалася єдиною політичною силою, яка монополює володіла всією повнотою політичної влади. Однопартійність виключала утворення інших партій, конкурентів у боротьбі за владу. КПРС прагнула зберегти свою соціальну природу, проводячи ретельний селективний відбір до свого складу і надаючи переваги робітникам. Однак з кожним роком робити це ставало складніше і складніше — і в силу зміни складу робітничого класу, загалом соціально-класової структури суспільства, і в силу того, що партійний квиток залишався єдиним «пропуском» у кар'єрному рості молодих спеціалістів.

Диктатура апарату і панівне становище партійних органів над партією і державою з часом посилювалися. У 1966 р. на XXIII з'їзді

КПРС були відмінені всі нововведення М. Хрущова у партійному житті, в тому числі ротація партійної номенклатури, до якої особливо вороже ставилися партійні чиновники. Відмова від ротації партійних кадрів, курс Л. Брежнєва на так звану «стабільність кадрів», означали консервацію існуючих порядків, вели до застою і думки, і дії, безвідповідальності, корупції, зловживання службовим становищем. В статуті КПРС, прийнятому XXIV з'їздом партії у 1971 р. було закріплено право партійного контролю за діяльністю адміністрації не тільки на виробництві, як було раніше, а й у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Посилився партійний контроль і за діяльністю апарату державних органів, міністерств і відомств. Формально Комуністична партія залишалася стрижнем радянської політичної системи. Всі більш-менш важливі питання суспільного життя, державні і господарські проблеми розв'язувалися у партійних структурах. Громадськості постійно нав'язувалася думка про зростаючу роль КПРС і її перетворення у партію всього радянського народу. Ряди КПРС стрімко зростали, досягнувши на середину 80-х років 19 млн. осіб.

У 1977 р. Конституція СРСР закріпила керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії у суспільстві, визначивши її як «ядро політичної системи». Основою ж цього «ядра» становила незмінна частина партійно-державної верхівки, на вершині якої знаходився Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв. У своїй діяльності він особливо широко використовував апаратні методи і прийоми. Цей стиль роботи ментально був близьким номенклатурі всього СРСР. Реальна влада по всій партійній вертикалі зосереджувалася в органах виконавчої влади — бюро, секретаріатах, парткоммах. Бюрократизація КПРС, висування на перші ролі партійного апарату, вело до втрати партією елітного статусу і перетворення її по суті в ієрархічний орган влади, що спирався на примус. Панування партійних органів над партією вело до маніпулювання партійними масами, рядовими членами партії і диктувало пріоритет партійної дисципліни над державною законністю.

Відповідно до Конституції, Радянський Союз був формально федерацією п'ятнадцяти союзних республік, що мали доволі широку самостійність. Фактично ж СРСР залишався жорстко централізованою, унітарною державою, в якій усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики розв'язувалися у Москві. Бюд-

жет СРСР був суворо централізованим. Гроші з усієї країни концентрувалися у Міністерстві фінансів СРСР, а потім розподілялися республікам. Всі кадрові питання стосовно керівних працівників республік погоджувалися з центром. Диктат центру з часом зростав все більше і більше, нерідко набираючи форму бездумної політики.

Складовою частиною системи органів державної влади в Україні, як і в СРСР загалом, залишалися Ради. Формально вони склали єдину систему органів державної влади в центрі і на місцях — від сільської і районної Ради — до Верховної Ради УРСР. Офіційно їхнє зміцнення розглядалося як основне питання внутрішньої політики радянської держави у 1960-і – початку 1980-х рр. У цей період були розширені повноваження сільських Рад. Зокрема, до їх компетенції перейшов ряд питань, що раніше були у віданні районних Рад. У 1972 р. був прийнятий закон про повноваження депутатів усіх рівнів. У березні 1981 р. ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про дальше підвищення ролі Рад народних депутатів у господарському будівництві». У квітні 1984 р. пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про дальше поліпшення роботи Рад народних депутатів». Однак на практиці роль Рад не вдалося підвищити. Їм, як і раніше, відводилася декоративна роль у системі влади. Вони не мали власних джерел фінансування і повністю залежали від коштів центру. А це означає, що Ради залишались безсилими і безголосими. До того ж, не вони, а їхні виконавчі комітети здійснювали фактично управління громадськими і державними справами. Вони склалися з професіоналів, управлінців — керівників міністерств і відомств, виконкомів і їх відділів. Їм завжди було забезпечено обрання до Ради. Бюрократичний кістяк Рад був доволі консервативним.

Відповідно до Конституції УРСР 1978 р. (як і Конституції 1937 р.) «найвищим органом державної влади», який правочинний розглядати і вирішувати будь-які питання, що належали до відання Української РСР, проголошувалася Верховна Рада. Вона обирала голову Президії та двох його заступників, формувала Президію, формально утворювала уряд УРСР, де-юре відповідальний перед нею та їй підзвітний, обирала Верховний Суд республіки. Основною формою діяльності Верховної Ради були сесії —

чергові періодичністю, два рази на рік, а також позачергові та урочисті, присвячені визначним датам. Вважалося, що Верховна рада представляла інтереси всього народу, як єдиного, цілісного організму, не диференційованого, не структурованого, не віддільного від держави. Уособленням волі держави–народу, зрозуміло, повинен бути правлячий прошарок — номенклатура, панівна верства, що концентрувала в своїх руках політичну владу. Таким був дух Конституції 1978 р. Однак вона містила, як зазначалося, і норму прямої дії, визначаючи провідною силою суспільства Комуністичну партію.

Визначальним заходом у формуванні Верховної Ради УРСР були вибори. З повоєнних часів до початку «перебудови» вибори в Україні проходили 10 разів (1947 р., 1951 р., 1955 р., 1959 р., 1963 р., 1967 р., 1971 р., 1975 р., 1980 р., 1985 р.). Правовими засадами проведення виборів було Положення про вибори до Верховної Ради, затверджене Президією Верховної Ради УРСР у грудні 1950 р. Пізніше до нього неодноразово вносились зміни та доповнення. А в грудні 1978 р. дев'ята сесія Верховної Ради УРСР дев'ятого скликання прийняла закон «Про вибори до Верховної Ради», що став по суті вершинним у формуванні виборчої системи в Українській РСР.

Відповідно до діючих положень вибори проходили на основі прямого, рівного виборчого права. В них мало право брати участь все доросле населення республіки віком від 18 років. Виборчий процес забезпечувався системою діючих комісій — центральною, окружними та дільничними, які знаходилися під жорстким контролем правлячої Комуністичної партії.

Під контролем партійних комітетів проходили всі виборчі кампанії. Вони супроводжувалися, як правило, все зростаючою галасливістю, пропагандистським шумом, мітинговістю, голосливою декларативністю досягнень радянської демократії, Комуністичної партії, соціалістичної економіки, добробуту народу, великої кількості пустопорожніх обіцянок. Державою витрачалися величезні кошти, щоб привернути увагу населення до виборів. Однак їх одномандатна система практично позбавляла конкурентності між кандидатами у депутати. Майбутній кандидат одержував «добро» партійної верхівки і був гарантований в тому, що одержить статус депутата. У виборчому бюлетені була лише одна

кандидатура. Тож вибору не було. «Кого призначили — того й виберуть», — іронізували в народі. Суспільство в умовах адміністративно-командної системи було позбавлене можливості протидіяти такій антидемократичній практиці. А влада демонструвала свою «живучість», публікуючи в пресі результати голосування, за якими активність виборців становила, як правило, 99,9%.

Впродовж 1940–1980-х рр. не залишалася незмінною ні кількість виборців, ні кількість депутатів, що обумовлювалось як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. За підрахунками донецьких учених Є. Бутиріна, В. Кравченка та В. Футулуйчука загальна кількість виборців з 1947 р. по 1985 р. збільшилася в 1,6 рази — від 21,5 млн. до 36,5 млн. осіб. Збільшувалася і загальна чисельність депутатів. Якщо кількість депутатів Верховної Ради 2–8 скликань становила в межах 415–469 осіб, то в 9–10 скликаннях їх чисельність зросла до 570–650 осіб. Загалом же їх кількість зросла з 1947 по 1985-й рр. на 235 осіб, або в 1,5 рази. Причому чисельність депутатів зростала більш прискореними темпами порівняно із зростанням — чисельності населення.

Узагальнену інформацію про час, періодичність виборів до Верховної Ради УРСР та динаміку кількісного складу її депутатів містить наступна таблиця:

Вибори до Верховної Ради УРСР		
Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
9.II.1947	2-е	415
25.II.1951	3-є	421
27.II.1955	4-е	435
1.III.1959	5-е	457
3.III.1963	6-е	469
12.III.1967	7-е	469
13.VI.1971	8-е	484
15.VI.1975	9-е	570
24.II.1980	10-е	650

Депутатський корпус кожного скликання зазнавав більшого чи меншого оновлення. Зокрема, у Верховній Раді 2-го скликання новообрані депутати становили понад 85%. У наступні скликання в середньому вперше обиралися 50–60% депутатів⁶.

Під пильним оком партії постійно перебував і соціальний склад депутатів. Він ретельно регулювався і контролювався, хоча реальне життя, реальна практика вносили свої корективи. Поступово у Верховній Раді УРСР зменшувалося представництво депутатів з числа працівників базових галузей і зростала, хоча й повільно, питома вага представників невиробничої сфери. Це були, передусім, чиновники та партійні функціонери, але поряд з ними було немало діячів науки, культури, освіти, охорони здоров'я.

Якщо розглянути історію українського парламентаризму у тендерній площині, то варто зауважити, що найбільш збалансованою була саме Верховна Рада УРСР. Завдяки негласним квотам частка депутатів жіночої статі у загальному числі депутатів з 1947 по 1985 р. зросла з 112 (26,9%) до 234 (36%). І це значно більше, ніж у Верховній Раді України періоду незалежності. Участь жінок у діяльності Верховної Ради УРСР була різнобічною і доволі плідною.

Знавав змін і національний склад депутатського корпусу. Тут спостерігалася чітка тенденція зменшення питомої ваги депутатів-українців і збільшення кількості депутатів російської національності. Збільшувалася серед депутатів і кількість представників інших національностей.

Віковий ценз переважної кількості депутатів становив 30–40 років. Проте поступово кількість таких обранців зменшувалася. За даними згадуваних донецьких учених чисельність депутатів Верховної Ради 2–10-го скликань 30–39 річного віку скоротилася з 29,8% до 15,5%, або на 14,3%, 40–49 років з 46,9% до 30,9%, або на 16%. Поповнення молоддю було незначним, її частка у верхній Раді УРСР зростала з кожним новим скликанням менше, ніж на один відсоток. Водночас з 2-го по 10-е скликання з 13,3% до 38,3%, або на 24,8%, зросла кількість депутатів, яким було за 50 років.

⁶ Кравченко В., Титаренко Ю. Державотворення в Україні. Історія та сучасність. – Донецьк, 1998. – С. 17–19.

Впродовж 50–80-х років ХХ ст. зростав освітній рівень українського депутатського корпусу. Це було відображенням об'єктивної тенденції зростання освітнього рівня українського суспільства. Якщо в складі депутатів 2–4-го скликань було ще немало депутатів з середньою і навіть початковою освітою, то згодом переважна більшість депутатів декларувала наявність вищої освіти.

У діяльності Верховної Ради УРСР провідну роль мали відігравати постійно діючі депутатські комісії, пізніше — комітети. Комісії розробляли пропозиції для розгляду їх Верховною Радою, сприяли виконанню прийнятих нею рішень, здійснювали контроль за діяльністю міністерств, відомств, державних комітетів.

У 1950–1960-ті рр. кількість комісій суттєво збільшилася. У 1957 р. третя сесія Верховної Ради 4-го скликання утворила додатково до чотирьох існуючих ще чотири комісії: промисловості і транспорту, сільського господарства, освіти і культури, охорони здоров'я та соціального забезпечення. У 1959 р. було утворено комісію з торгівлі і громадського харчування, у 1963 р. — комісії комунального господарства та побутового обслуговування, науки і культури, харчової промисловості, легкої промисловості, важкої та хімічної промисловості. Верховна Рада УРСР 6-го скликання (1963–1967 рр.) мала вже 16 постійних комісій, до складу яких входило 377 депутатів, або 78% їх загальної кількості⁷. До середини 1980-х років у Верховній Раді УРСР діяло 17 комісій.

Поряд із збільшенням кількості комісій зростала і кількість депутатів. До середини 1980-х рр. їх кількість у складі комісій збільшилася від 36 до 550 осіб, тобто у 15 разів. Дев'ята сесія 6-го скликання прийняла у 1966 р. Положення про постійні комісії, а перша сесія 10-го скликання у 1980 р. внесла зміни і доповнення, спрямовані на удосконалення їх роботи. Однак діяльність комісій носила значною мірою формалізований характер, була малоефективною. Ними допускався різнобій, дублювання та підміна роботи однієї постійної комісії іншою. До того ж, далеко не всі депутати — члени тієї чи іншої комісії могли працювати на відповідному професійному рівні, не виявляли необхідної активності.

Частина обранців були пасивними не тільки як члени постійних комісій, а й просто як депутати. Вони несистематично зустрі-

⁷ *Домико І.* Постійні комісії Верховної Ради Української РСР. – К., 1972. – С. 10.

чалися з виборцями, не звітували про виконання їх наказів, нехтували інтересами і потребами виборців. До активної законотворчої, державної та громадської діяльності їх не спонукав реальний статус Верховної Ради, роль якої у суспільно-політичному житті республіки неухильно зменшувалася. Натомість зростала роль Президії Верховної Ради УРСР — постійно діючого органу законодавчої влади. Вона значною мірою підміняла Верховну Раду, зокрема вносила зміни до чинних законодавчих актів, через структури апарату здійснювала керівництво місцевими радами, присвоювала почесні звання та нагороди, вирішувала питання громадянства, здійснювала амністії та помилування.

Президія Верховної Ради УРСР відала питаннями адміністративно-територіального устрою, утворювала і ліквідувала за пропозицією Ради Міністрів УРСР міністерства і державні комітети, призначала і звільняла урядовців. Їй належало право законодавчої ініціативи. В реальному житті Президія Верховної Ради УРСР не була самостійною. Практично будь-яке її рішення, постанова чи указ проходили попереднє узгодження в ЦК Компартії України. Вирішальне ж слово було за центральними союзними органами — передусім за ЦК КПРС. Показовим у цьому сенсі може бути приклад з таким здавалося б безневинним і деполітизованим питанням, як республіканські нагороди, почесні звання.

Встановлення і присвоєння почесних звань і нагород УРСР перебувало у віданні Верховної Ради. У 1950–1980-і рр. республіканських орденів і медалей радянська Україна не мала. Хоча спроби їх ввести були. Зокрема, в 1967 р. перший секретар ЦК КПУ П. Шелест висунув ідею цілої системи українських республіканських нагород. ЦК Компартії України та Верховна Рада планували запровадити два власні ордени — Державного Прапора Української РСР та Трудової Слави і дві медалі — «За трудові заслуги» та «50 років Української РСР». Під час підготовки документів на ці нагороди вирішено було орден Державного прапора замінити на орден Республіки (липень 1967 р.). Було підготовлено відповідні ескізи, документи, але ці плани не були втілені в життя. З Москви прозвучав окрик. Партійно-державне керівництво СРСР зауважило на «нецелесообразности введения орденов и медалей в каждой отдельно взятой советской республике». З його дозволу в УРСР було запроваджено ювілейний нагрудний знак «50 років

УРСР» та настільна бронзова медаль «На відзнаку 50-річчя Української РСР». Указом Президії Верховної Ради УРСР від 7 травня 1981 р. було затверджено положення про державні нагороди УРСР. Система держнагород республіки включала в себе почесні звання Української РСР, Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР. Про республіканські ордени й медалі, зрозуміло, не йшлося. Ні ЦК КПУ, ні Верховна Рада УРСР з їх Президією не були повноправними господарями на своїй землі.

Верховна Рада УРСР вважалася і вищим законодавчим органом республіки. Насправді вона виконувала лише окремі законодавчі функції, «одноголосно» схвалюючи підготовлені апаратом рішення. Верховна Рада УРСР практично не контролювала уряд, фінансові витрати міністерств і відомств. Її вплив на життя суспільства ставав все меншим і меншим.

По всій країні паралельно системі органів державної влади діяла система партійних комітетів і бюро. Вони приймали рішення, які були обов'язковими для конкретного колективу чи населення території. Всі державні органи і громадські організації функціонували фактично як «привідні ремні», передаточні механізми тиражування і виконання рішень, які приймали партійні комітети. Останні нерідко приймали на себе прямі і відкриті функції державної влади, які мали юридичне значення. В практику роботи партійних органів все більше входили спільні з виконавчою владою рішення.

В Україні також провідну роль відігравав партійний апарат. Перший секретар ЦК Компартії України опирався, передусім, на секретаріат ЦК. Найважливіші для республіки рішення, звісно, приймалися в Москві, однак і ті, що були в компетенції республіки, приймалися вузьким колом осіб. Практично не допускалася, хоча й декларувалася, критика і самокритика. Рядові комуністи відсторонювалися від реальної участі у визначенні політики партії. Під гаслом «боротьби за єдність партії» відкидалася будь-яка точка зору, яка не співпадала з «генеральною лінією». Тотального характеру набрала регламентація партійного і загалом суспільного життя. Детально регламентувався порядок проведення різного роду заходів, публічних виступів, зустрічей партійних функціонерів з громадськістю, узгодження різного роду текстів офіційних документів. Як згадував пізніше О. Ляшко:

«будь-яка постанова або розпорядження Радміну ще в проєкті направлялася в ЦК на узгодження. Значно зросла кількість спільних постанов...»⁸.

Партійні з'їзди все більше носили «показушний», парадний характер. Виступи делегатів зводились переважно до самозвітів і захвалювань політбюро на чолі з «вірним ленинцем» Л. Брежнєвим.

У роки правління Л. Брежнєва Компартія України фактично остаточно втратила автономні права. Проводячи лінію Москви, вона перетворилася в потужний інструмент русифікації України. А партійно-державна верхівка, користуючись всілякими привілеями і діючи поза національними інтересами, законом, поза критикою, перетворилася у замкнутий клан. Політичні права і свободи громадян лише декларувалися, але їх влада не дотримувалась. В країні діяла жорстка цензура на всі друковані видання та інші засоби масової інформації.

Традиційно політизованим залишався в республіці депутатський корпус. Рівень партійності серед депутатів становив здебільшого 60–70%. З числа депутатів-комуністів створювалася партійна група, яка представляла інтереси відповідного партійного комітету. У Верховній Раді УРСР партійна група підпорядковувалась Центральному Комітету Компартії України. У складі депутатів був широко представлений партійний апарат. Депутатами Верховної ради УРСР було немало керівників ЦК Компартії, секретарів обкомів та райкомів. Їх чисельність серед депутатів в різні роки становила від 10 до майже 15 відсотків. Загалом кількість членів партії в складі Верховної Ради УРСР у 50–80-ті роки ХХ ст. доходила нерідко майже до 80%. І хоча безпартійні депутати, а це були переважно люди інтелектуальної праці, мали кращу професійну підготовку, домінували в раді депутати-комуністи. Брак професійності вони компенсували партійною приналежністю, виконавською відповідальністю і корпоративною солідарністю. Тому саме вони залучалися, в першу чергу, до керівництва Верховною радою, її Президії, постійних депутатських комісій.

Основним якісним показником функціонування політичної системи в Україні був рівень боротьби з українським націоналіз-

⁸ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. – Кн. третья: На ступенях власти. Часть вторая. – К., 2001. – С. 24.

мом. Боротьба з націоналізмом в УРСР використовувалася і як інструмент домагання влади, і як інструмент її збереження при доведенні вірності правлячій партії. Звинувачення у націоналізмі позбавляли людину будь-якої соціальної перспективи у житті. Особливі небезпеки загрожували тим, хто займав більш-менш помітне місце у соціальній ієрархії. Для правлячої верхівки УРСР закладання у вірності ідеям пролетарського, згодом соціалістичного інтернаціоналізму, а насправді — радянському режиму, московському центру були обов'язковим і постійним ритуалом, що на практиці виливався у постійне переслідування і зневажання всього національного і його носіїв.

У проведенні своєї політики КПРС, як і раніше, опиралася на державний примус і насильство, уміло експлуатуючи домінуючу страху, яка панувала в суспільстві і діяла в людей уже фактично на генетичному рівні. Органи безпеки і армії беззастережно підпорядковувалися Центральному Комітетові КПРС. Структури політичного розшуку і політичних репресій були не державними, а партійними, вони знаходилися на службі охорони інтересів КПРС, а не інтересів суспільства. З липня 1967 р. в структурі КДБ СРСР функціонувало самостійне 5-е управління по боротьбі з ідеологічними диверсіями, створене за рішенням політбюро ЦК КПРС з ініціативи голови КДБ СРСР Ю. Андропова. В його функції входило, між іншим, виявлення і припинення ворожої діяльності антирадянських, націоналістичних і церковно-сектантських елементів, а також попередження масових безпорядків; організація роботи по виявленню і вивченню процесів, які можуть бути використані противником з метою ідеологічної диверсії; розробка в контакт з розвідкою ідеологічних центрів противника, антирадянських емігрантських і націоналістичних організацій за кордоном; організація контррозвідальної роботи серед іноземних студентів, які навчалися в СРСР, а також іноземних делегацій і колективів, які в'їжджали в СРСР по лінії Міністерства культури і творчих організацій.

Бюрократизація й нівелювання демократичних імпульсів та ініціатив громадськості, породжених роками хрущовської «відлиги», потребували ідеологічного обґрунтування. Воно було знайдене у формулі «розвинутий соціалізм». Вперше про вступ СРСР у фазу «розвинутого соціалізму» було заявлено у 1967 р. У 1977 р.

формула «розвинутого соціалізму», як альтернатива збанкрутілій концепції «розгорнутого будівництва комунізму», була теоретично обґрунтована у Конституції СРСР. Порядок, який склався в країні, було оголошено найвищим досягненням соціалістичного прогресу. Вважалося, що Комуністична партія своєю політикою домоглася формування соціальної однорідності радянського суспільства, що виключало можливість виникнення в ньому якихось суперечностей, конфліктів. Теоретичні висновки і політична практика КПРС були скеровані фактично на консервацію тоталітарної системи. Вони демонстрували абсолютну вичерпаність її можливостей і безперспективність подальшого існування. Спроба економічної реформи 1965 р. швидко зазнала краху.

На кінець 1960-х рр. радянська економіка використала всі можливості екстенсивного зростання — освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили, від чого розпочався її різкий спад. Щоправда, тоді ж, наприкінці 1960-х рр., в СРСР були відкриті нові великі запаси нафти і газу, і на початку 1970-х рр., завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р., спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя в країні. За Л. Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад півтрильйона доларів. Однак пожвавлення було тимчасовим явищем, носило характер скоріше винятку, ніж правила. В середині 1980-х рр. ціна на нафту несподівано впала і країна швидко залізла в борги. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а з нею і всі з'єднані однією долею республіки, неухильно сповзала в тяжку економічну кризу.

Криза радянської соціально-економічної системи визначалася значною мірою абсолютною несприйнятливістю виробництва до науково-технічних досягнень. Відповідно і науково-технічний рівень СРСР став на порядок нижчим від країн Заходу. Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР ставало постійне зростання питомої ваги воєнних витрат.

У період брежнєвського правління частка України в загально-союзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвоє. Водночас вона продовжувала індустріалізацію, в той час як високо розвинуті країни досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства і вступили в технотронну еру. За період від 1960 до 1985 р. республіка за темпами зростання загального обсягу про-

дукції промисловості посідала 13-е місце в СРСР. За темпами збільшення валової продукції сільського господарства вона займала у 1960 р. 11-е місце, а в 1985 р. — 13-е.

Уповільнення економічного розвитку України визначалося багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялася високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових та людських ресурсів у межах СРСР. До того ж і в 1970–1980-ті рр. республіку продовжували спеціалізувати на енерго- і матеріаломісткому виробництві при істотній (кам'яне вугілля) або майже повній (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території. Постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів.

Зростання в країні долі неслов'янського населення, переважно за рахунок республік Середньої Азії та Закавказзя, стимулювало діяльність КПРС по асиміляції, передусім, українців та білорусів у дусі ідеї триєдиного російського народу. Відповідно українська культура в межах СРСР продовжувала спрямовуватися в русло «малоросійства». Складалося так, що все українське розглядалося як провінційне і в територіальному, і в духовному вимірах, як фольклорна екзотика, варта лише поблажливої уваги. Розмови про українську культуру велися в контексті культури «молодшої сестри». Партійно-державний вплив, республіканська ланка якої в той період відіграла передусім стимулюючу роль, був спрямований на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна і самодостатня система, а культивувалася для «домашнього вжитку» — таке собі доповнення до серйозної і розвиненої російськомовної культури. Національна культура орієнтувалася на «низькі» жанри і обмежений спектр функціональних стилів, постійно спрямовувалась до рівня етнічного і духовно-інтелектуального обширу XIX ст. В ній цілеспрямовано виділялися і підкреслювалися спільні з російською культурою риси, схожі механізми і стадії розвитку, а також її залежність від російських впливів. В той же час завуальовувались відмінності й характерні особливості, заперечувались та замовчувались модерні здобутки національної доби. А українське начало розглядалося як локальний інваріант російського. Саме такі засади теорії української ра-

дянської культури підтримувалися і культивувалися правлячою партією.

У період Л. І. Брежнєва посилювався розрив між деклараціями і гаслами офіційної партійно-державної номенклатури і реаліями життя. Відхід від курсу десталінізації не тільки звів нанівець спроби демократизації, а й негативно вплинув на морально-політичний клімат в країні. Все більше людей змушені були прилучатися до життя за подвійними стандартами. Реальне життя партійно-державної номенклатури і широких народних мас проходило в різних вимірах, а їхні взаємовідносини носили переважно ритуальний характер. Відповідно неухильно знижувалася політична активність громадян, зростала соціальна апатія, байдужість. Моральний потенціал суспільства не зростав, а, навпаки, зменшувався.

Наслідком деморалізації суспільства було зростання злочинності, казнокрадства, хабарництва, розбазарювання суспільних багатств. Серед населення поширювалися алкоголізм, наркоманія, іншого роду соціальні аномалії. Зростала корупція, яка охоплювала все нові й нові прошарки номенклатури і апарату. Збільшувалась доля крадіжок у великих і особливо великих розмірах. Неухильно розширювався сектор «тіньової економіки». Уже в середині 1970-х років всі сфери життєдіяльності СРСР перебували під її впливом. Заходи Компартії та уряду щодо подолання цього явища успіху не мали. На рубежі 70–80-х років ХХ ст. капітали цього сектору в межах країни становили 70–80 млрд. руб.

Такий стан країни не міг не впливати на її зовнішньополітичні позиції. Ідеологія конфронтації, яку сповідувала КППС, використовувалась для пояснення проблем і труднощів, які мали місце у процесі комуністичного будівництва. З метою підтримання радянського суспільства у постійній «бойовій формі», використовувалась теза про постійне посилення ідеологічної боротьби двох протиборствующих систем — соціалізму і капіталізму. Теза про «загострення класової боротьби між працею і капіталом» слугувала КППС для зміцнення унітарності радянської держави і фактичної ліквідації федералізму. Федерально-національний принцип поділу СРСР все більше наповнювався адміністративно-територіальним змістом.

Українська РСР, маючи Міністерство закордонних справ, як і інші республіки, не була фактично суб'єктом міжнародного права.

За Конституцією 1978 р. в УРСР налічувалося всього шість республіканських міністерств. Про союзно-республіканське міністерство оборони вже й згадки не було. Обсяг формально окремих міжнародних зв'язків УРСР був надзвичайно вузький і селективний. Право на посольства здійснювалося мінімально — представництво УРСР при ООН і місія при ЮНЕСКО у Парижі. У Києві не було жодного акредитованого дипломатичного представництва іноземної держави. Діяли лише генеральні консульства європейських «соціалістичних» країн, а в 1976–1979 рр. — консульство США. В Одесі працювали генеральні консульства Болгарії, Куби й Індії. Україна не брала участі в міжнародних конференціях політичного характеру. Вона могла підписувати тільки колективні (багатосторонні) міжнародні угоди. УРСР не брала жодної участі, як окрема держава, в нарадах і міжнародних організаціях країн радянського блоку. Її обмежена участь в ООН та спеціалізованих і міжурядових організаціях диктувалася виключно інтересами СРСР, необхідності для нього додаткового впливу і голосів.

Підписання у 1975 р. Радянським Союзом Заключного акта по безпеці і співробітництву в Європі з одного боку відкривало певні перспективи для демократизації радянського суспільства, а з іншого — консервувало бездержавний статус українського та інших народів СРСР. Крах розрядки та новий виток гонки озброєнь, що розпочався у кінці 70-х років, поставив економіку СРСР та інших країн «соціалістичного табору» у вкрай скрутне становище. Структурна криза країн соціалізму набувала глобального характеру.

Негативні процеси набирали обертів у самій правлячій партії. Первинні партійні організації вслід за центральними органами партій все більше формалізували свою роботу. Принцип демократичного централізму функціонував фактично як принцип бюрократичного централізму. Відносини між партійними «верхами» і «низами» будувалися на строго ієрархічній основі. Компартії союзних республік функціонували на рівні і в рамках компетенції обласних комітетів партії. Партія неухильно перетворювалася навіть за формальними ознаками із робітничо-селянської у партію службовців. Приналежність до неї була основною складовою просування працівників у службовій кар'єрі. Формалізмом були проникнуті всі сфери життя партії. Комуністична партія України все частіше називалася просто республіканською партій-

ною організацією. Політична еліта України примирливо ставилась до власної ролі веденої, а не провідної сили, звично сприймаючи Україну як об'єкт, а не суб'єкт міжнародного життя. Така установка для багатьох була інтелектуально привабливою і навіть комфортною, бо не потребувала надмірного напруження духовних сил, необхідності мислення іншими категоріями. Особливо денаціоналізованою виявилась керівна верхівка України у 80-ті роки. Українська політична еліта як така фактично зійшла з політичної арени. Домінуючою залишилась та її частина, що була зорієнтована на вірнопіддане служіння не своєму народові, а Москві, комуністичній верхівці, «інтернаціонально»-російській ідеї.

Посилення консервативних і реакційних тенденцій у суспільному житті СРСР не могло не викликати відповідного опору з боку пробудженого десталінізацією суспільства. В ньому виділялася все більша кількість людей, які відкрито критикували суспільні порядки, вимагаючи ширших громадянських, релігійних і національних прав. Дисиденти, як їх називали, прагнули до поглиблення процесів лібералізації, подальший розвиток демократії і оновлення політичної системи. Окремі з них пропонували корінним чином змінити місце і роль Рад у системі влади. Так, В. Лісовий у «Відкритому листі депутатам Рад Української РСР», датованому квітнем 1969 р., пропонував, по суті, реалізувати норми вже існуючих Конституцій СРСР і УРСР і перетворити Ради в органи справжньої влади і самоврядування, не допускати підміни Рад парторганізаціями. Однак подібні заклики і пропозиції в умовах СРСР не мали перспективи.

За даними Б. Кравченка загальна кількість дисидентів в Україні протягом 1960–1972 рр. сягала близько 1 тис. осіб⁹. Але, очевидно, що коло прихильних до руху та людей, котрі допомагали йому, було значно ширшим.

Опозиційний рух в Україні у 1960–1980-ті рр. — невід'ємна складова національно-визвольної боротьби українського народу. Він був органічним продовженням попередніх етапів його визвольних, незалежницьких устремлінь. В нових історичних умовах

⁹ *Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К., 1997. – С. 317.*

такий рух впливав на систему лише мирними, конституційними засобами, висуваючи на перший план не гвинтівку чи автомат, а інтелект. На зміну винищеним прийшли нові покоління борців, переважно з лав інтелігенції, що надавало руху всезростаючої сили та перспективи, а пануючій владі — безперспективності.

У 1982 р. помер Л. Брежнев, який, по суті, персоніфікував своєю фігурою, своїми старечими забаганками розклад радянського політичного режиму. Суспільство очікувало змін. Новим Генеральним секретарем ЦК КПРС, а згодом і Головою Верховної Ради СРСР став Ю. Андропов, який довгі роки до цього працював головою КДБ СРСР. Знаючи недоліки існуючої системи влади зсередини, він намагався навести елементарний порядок в країні звичними для режиму методами — адміністрування, силового та морально-психологічного тиску на людей. Це стримувало систему влади від розвалу, імпонувало номенклатурі, але не несло у собі особливих соціальних новацій. Хоча, варто зазначити, що за п'ятнадцятимісячний термін керівництва країною Ю. Андроповим, відбулися суттєві подвиги у кадровому складі партії. На політичну авансцену країни почала висуватися група порівняно молодих керівників, здатних не лише боротися за владу, а й оновлювати її, оновлювати партію, поступово трансформуючи її азійський, більшовицький тип у соціал-демократичний, європейський.

За Ю. Андропова намітилася деяка перспектива і напрямок можливого виходу країни з системної кризи. Перебування на посту Генсека і Голови Верховної Ради СРСР 72-річного К. Черненко, людини хворої і не здатної управляти великою країною, лише підтвердило факт феноменальності і абсурдності «застою» в країні, неможливості розвиватися, а то й просто далі існувати в рамках існуючої моделі економічної і політичної системи. Радянське суспільство залишалося суспільством, заснованим на тотальній партюкратичній владі, де усі форми життєдіяльності людей були повністю одержавлені, а права й інтереси громадян цілком підпорядковані владі і привілеям партійної номенклатури. Неухильно наростала стагнація тоталітарної системи, партійно-бюрократичного авторитаризму, посилювалася суперечність між існуючою політичною системою і суспільством, що інтенсивно структурувалося за соціальною і національною ознакою, зростало інтелектуально і культурно.

Підсумовуючи, варто зазначити, що розвиток Української РСР у другій половині ХХ ст. відбувався складно, суперечливо і неоднозначно. З одного боку, наслідки Другої світової війни, насильницька радянська Західної України, голод 1946–1947 рр., повенні репресії завдали відчутного удару по генофонду нації, по організації її суспільного життя. Україна в складі Союзу РСР, незважаючи на декларативну і нормативну закріплювану в конституціях незалежність, залишалася економічно, політично, ідеологічно та духовно залежною від союзного центру. З іншого, сам факт переможного завершення війни, узаконеного входження західноукраїнських земель до складу УРСР, пізніше — Криму, завершили конституювання сучасної території України, об'єднання більшості українських етнічних територій у складі Української РСР, що стимулювало процес формування соціокультурної спорідненості українства, посилення його державницького потенціалу. Між тим, ні хрущовська «відлига», ні брежнєвський застій не були новачками у розвитку українського парламентаризму. Модель влади, закріплена Конституцією 1978 р., заперечувала «буржуазний» принцип поділу влад. Вона лише дублювала Конституцію СРСР і утверджувала відносини людини і держави без належного врахування міжнародних стандартів у галузі прав людини. Демократичні положення Основного закону республіки за умов однопартійної тоталітарної системи залишалися деклараціями. Вони не були наповнені реальним змістом і фактично не діяли. Верховенство Рад у державному механізмі носило формальний характер. Ради тільки зовні мали вигляд демократичного інституту, справді колегіального представницького органу, наділеного певними важелями влади. Верховна Рада УРСР функціонувала лише формально, як другорядний квазідержавний компартійний інститут. Вона не була органом, що діяв постійно. Діяльність Верховної Ради та її внутрішня організація засвідчували декоративний характер Рад. Верховна Рада не була ні самостійною, ні професійною, ні багатопартійною.

Таким чином, радянський парламентаризм в Україні, як і загалом в СРСР, носив обмежений, точніше умовний характер. Він лише камуфлював реальну владу Комуністичної партії. Єдиною ознакою, що єднала практику системи Рад і справжній парламен-

таризм була їхня виборність. Однак і вона, як зазначалося, в умовах партійної диктатури носила деформований характер.

В статье исследуются функционирование парламентаризма в УССР во второй половине XX ст.

Ключевые слова: выборы, Верховный совет, избиратели, парламентаризм, избирательная кампания.

The article is dedicated to the function of parliamentary in the Soviet Ukraine during second half of XX century.

Key words: elections, Supreme Soviet, the electorate, parliamentary, election race.